

ПОВНОВАЖЕННЯ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ У СФЕРІ ОХОРОНИ НАВКОЛИШНЬОГО ПРИРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА

THE LOCAL SELF-GOVERNMENT BODIES' POWERS IN THE SPHERE OF ENVIRONMENTAL PROTECTION

Кириченко Ю.М., д.ю.н., доцент,
професор кафедри правового забезпечення господарської діяльності
факультету № 6

Харківський національний університет внутрішніх справ

Стаття присвячена висвітленню однієї з актуальних проблем адміністративного права щодо питання здійснення органами місцевого самоврядування передбачених чинним законодавством повноважень у сфері охорони навколишнього природного середовища, окресленню проблем реалізації муніципальними органами повноважень у цій галузі, а також визначенню шляхів вирішення цих проблем із метою забезпечення сталого природокористування та збереження довкілля.

На підставі аналізу законодавчих норм щодо закріплення за органами місцевого самоврядування повноважень у сфері охорони навколишнього природного середовища визначено, що муніципальні органи з метою реалізації покладених на них повноважень у зазначеній сфері здійснюють адміністративно-процедурну діяльність нормотворчого, організаційно-дозвільного, виконавчо-розпорядчого, юрисдикційного, а також координаційно-контрольного характеру.

Підкреслено, що у процесі вирішення проблем з охорони навколишнього природного середовища важливу роль відіграють такі методи: функціональне зонування територій (особливо міських), збереження та раціональне використання природних компонентів. Здійснюючи адміністративно-процедурну діяльність у сфері охорони навколишнього природного середовища, органи місцевого самоврядування можуть використовувати соціально-економічні заходи щодо захисту довкілля: політику цін, кредити, штрафи, створення програм, адміністративні санкції.

Визначено, що проблема захисту довкілля є комплексною, тому вона потребує координації зусиль всіх суб'єктів територіальної громади, активної їх участі у цій важливій справі. Зазначено, що значного поширення має набути громадський контроль за станом довкілля та дотриманням підприємствами, установами, організаціями та громадянами на відповідній території норм законодавства про охорону навколишнього природного середовища з метою забезпечення екологічної безпеки. А ефективність та результативність здійснення діяльності муніципальних органів в галузі охорони навколишнього природного середовища з метою забезпечення сталого природокористування та збереження довкілля залежить від чіткого розмежування функцій і повноважень органів місцевого самоврядування та законодавчого регламентування відповідальності місцевих органів влади за прийняті ними рішення.

Ключові слова: екологічна політика, публічна влада, органи місцевого самоврядування, територіальна громада, громадськість, довкілля, навколишнє природне середовище.

The article is dedicated to highlighting one of the current problems of administrative law on the issue of exercising the powers envisaged by the legislation in force in the field of environmental protection by the local self-government bodies, outlining the problems of the implementation by the municipal authorities of powers in this field, as well as determining ways of solving these problems in order to preserve them in order to protect the environment.

On the basis of the analysis of legislative norms on the assignment of powers to local self-government authorities in the field of environmental protection, it is determined that municipal bodies carry out administrative and procedural activities of legislative, organizational, administrative, executive, as well as coordination and controlling nature.

It is emphasized that the following methods play an important role in solving environmental problems: functional zoning of territories (especially urban areas), conservation and rational use of natural components. In carrying out administrative and procedural activities in the field of environmental protection, local governments can use socio-economic measures to protect the environment: price policies, loans, penalties, program development, administrative sanctions, etc.

It is determined that the problem of environmental protection is complex, so it requires coordination of the efforts of all actors of the territorial community, their active participation in this important matter. It is stated that public control over the environment and compliance by enterprises, institutions, organizations and citizens in the relevant territory of environmental legislation with a view to ensuring ecological safety should become widespread. And the effectiveness and efficiency of the activities of municipal bodies in the field of environmental protection with the aim of ensuring sustainable use of the environment and preservation of the environment depends on a clear delineation of the functions and powers of local governments and legislative regulation of the responsibilities of local authorities for their decisions.

Key words: environmental policy, public authority, local self-government, territorial community, public, environment.

Ст. 16 Конституції України визначає обов'язком держави забезпечення екологічної безпеки та підтримання екологічної рівноваги на території України, а ст. 50 Основного Закону України регламентує, що кожен має право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди [1].

Охорона довкілля – це система заходів щодо раціонального використання природних ресурсів, збереження особливо цінних та унікальних природних комплексів і забезпечення екологічної безпеки. Це сукупність державних, адміністративних, правових, економічних, політичних і суспільних заходів, спрямованих на раціональне використання, відтворення і збереження природних ресурсів землі, обмеження негативного впливу людської діяльності на навколишнє середовище [2, с. 37].

У юридичній літературі зазначається, що екологічна політика в Україні має два виміри – нормативний і регуляційний. Перший – це створення системи правил і норм,

другий – організація конкретних дій на користь охорони навколишнього природного середовища. Саме нормативний вимір екологічної політики є важливим складником політичної культури, оскільки напрацьовані норми та правила мають не лише легітимний характер, але й аксіологічний [3, с. 103–104].

Сьогодні екологічна політика є важливою невід'ємною складовою частиною забезпечення національної безпеки країни. Вироблення адекватної екологічної політики набуває для України особливої ваги, оскільки за умов державотворення від обраної державної стратегії у сфері екологічної політики, складовими якої є природокористування, якість довкілля і життя населення, залежать не лише економічне та національно-культурне відродження нації, а її майбутнє, ресурсний та інтелектуальний потенціал. Як складний і багатовимірний процес сучасна екологічна політика є результатом взаємодії різних суспільних сил. Головні позиції тут займає уряд, діяльність

якого має спрямовуватися на збереження колективних інтересів і колективного блага, до яких належить безпечне довкілля [4].

Головним органом у системі центральних органів виконавчої влади у формуванні і забезпеченні реалізації державної політики у сфері охорони навколишнього природного середовища є Міністерство енергетики та захисту довкілля.

Проте багато проблемних питань можуть і повинні вирішуватися на місцевому рівні. Це дає змогу врахувати екологічні інтереси населення відповідних територій при прийнятті рішень щодо розвитку продуктивних сил, передачі окремих природних об'єктів у користування юридичним і фізичним особам тощо. Через місцеві органи влади найбільш предметно реалізується принцип гармонійного збалансованого розвитку, а через систему місцевого екологічного управління здійснюється політика охорони навколишнього природного середовища, забезпечення екологічної безпеки, підтримки екологічного балансу. На місцевому рівні найповніше поєднуються духовні й екологічні інтереси населення, культурні й екологічні традиції. Ось чому місцевим органам влади як управлінському механізму взаємодії суспільства та природи віддається пріоритет [4].

Повноваження щодо охорони навколишнього природного середовища покладаються на органи місцевого самоврядування Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні», «Про охорону навколишнього природного середовища», Земельним Кодексом України, Кодексом України про надра, Водним Кодексом України, Лісовим кодексом України та ще низкою нормативно-правових актів.

Відповідно до ст. 15 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» місцеві ради несуть відповідальність за стан навколишнього природного середовища на своїй території та в межах своєї компетенції: забезпечують реалізацію екологічної політики України, екологічних прав громадян; дають згоду на розміщення на своїй території підприємств, установ і організацій у порядку, визначеному законом; затверджують з урахуванням екологічних вимог проекти планування і забудови населених пунктів, їх генеральні плани та схеми промислових вузлів; видають (переоформлюють, видають дублікати, анулюють) дозволи на спеціальне використання природних ресурсів місцевого значення у випадках, передбачених законом; затверджують місцеві екологічні програми; організують вивчення навколишнього природного середовища; створюють і визначають статус резервних, у т. ч. й валютних, фондів для фінансування програм та інших заходів щодо охорони навколишнього природного середовища; забезпечують інформування населення про стан навколишнього природного середовища, функціонування місцевих екологічних автоматизованих інформаційно-аналітичних систем; організують роботу по ліквідації екологічних наслідків аварій, залучають до цих робіт підприємства, установи та організації, незалежно від їх підпорядкування та форм власності, і громадян; приймають рішення про організацію територій та об'єктів природно-заповідного фонду місцевого значення та інших територій, що підлягають особливій охороні; здійснюють контроль за додержанням законодавства про охорону навколишнього природного середовища [5].

Згідно із Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні» сільські, селищні, міські ради затверджують цільові місцеві екологічні програми, місцеві бюджети, вносять до них зміни, зокрема на заходи з охорони навколишнього природного середовища; встановлюють місцеві податки і збори, у т. ч. екологічні, та розміри їх ставок відповідно до Податкового кодексу України; створюють цільові фонди, у т. ч. екологічні, та затверджують положення про них; приймають рішення про надання місцевих

позик, пільг відповідно до чинного законодавства; затверджують ставки земельного податку відповідно до Податкового кодексу України; затверджують розміри плати за користування природними ресурсами, що перебувають у власності відповідних територіальних громад; вирішують відповідно до закону питання про надання дозволу на спеціальне використання природних ресурсів місцевого значення, а також про скасування такого дозволу; приймають рішення про організацію територій і об'єктів природно-заповідного фонду місцевого значення та інших територій, що підлягають особливій охороні; вносять пропозиції до відповідних державних органів щодо оголошення природних та інших об'єктів, що мають екологічну, історичну, культурну або наукову цінність, пам'ятками природи, історії або культури, які охороняються законом, прийняття рішень про оголошення в місцях масового розмноження та вирощування потомства дикими тваринами «сезону тиші» з обмеженням господарської діяльності та добуванням об'єктів тваринного світу внесення пропозицій до відповідних державних органів щодо оголошення природних та інших об'єктів, які мають екологічну, історичну, культурну або наукову цінність, пам'ятками природи, історії або культури, що охороняються законом; надають відповідно до законодавства дозволи на розміщення на території села, селища, міста нових об'єктів, сфера екологічного впливу діяльності яких згідно з чинними нормативами охоплює відповідну територію [6].

Ст. 19 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» встановлює, що виконавчі органи сільських, селищних, міських рад у галузі охорони навколишнього природного середовища в межах своєї компетенції: здійснюють реалізацію рішень відповідних рад; координують діяльність підприємств, установ та організацій, розташованих на території відповідно села, селища, міста, незалежно від форм власності та підпорядкування; організують розробку місцевих екологічних програм; затверджують за поданням обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій, а на території Автономної Республіки Крим – органу виконавчої влади Автономної Республіки Крим із питань охорони навколишнього природного середовища для підприємств, установ та організацій ліміти використання природних ресурсів, за винятком ресурсів загальнодержавного значення, ліміти скидів забруднюючих речовин у навколишнє природне середовище, за винятком скидів, що призводять до забруднення природних ресурсів загальнодержавного значення або навколишнього природного середовища за межами відповідно села, селища, міста; організують збір, переробку, утилізацію і захоронення відходів на своїй території; формують і використовують місцеві фонди охорони навколишнього природного середовища у складі місцевих бюджетів; погоджують поточні та перспективні плани роботи підприємств, установ та організацій із питань охорони навколишнього природного середовища і використання природних ресурсів; забезпечують систематичне й оперативне інформування населення, підприємств, установ, організацій і громадян про стан навколишнього природного середовища, захворюваності населення; організують екологічну освіту й екологічне виховання громадян; приймають рішення про організацію територій та об'єктів природно-заповідного фонду місцевого значення [5].

Певними повноваженнями в галузі охорони навколишнього природного середовища наділені й районні та обласні ради – органи місцевого самоврядування, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ і міст. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» закріплює за цими органами регіонального самоврядування повноваження, які вирішуються районними й обласними радами виключно на їхніх пленарних засіданнях, і повноваження, які районні

й обласні ради делегують відповідним місцевим державним адміністраціям. Так, відповідно до ч. 1 ст. 43 Закону виключно на пленарних засіданнях районних і обласних рад вирішуються такі питання: вирішення відповідно до закону питань регулювання земельних відносин; вирішення відповідно до закону питань про надання дозволу на спеціальне використання природних ресурсів відповідно районного, обласного значення, а також про скасування такого дозволу; встановлення правил користування водозабірними спорудами, призначеними для задоволення питних, побутових та інших потреб населення, зон санітарної охорони джерел водопостачання, обмеження або заборони використання підприємствами питної води у промислових цілях; прийняття рішень про організацію територій і об'єктів природно-заповідного фонду місцевого значення та інших територій, що підлягають особливій охороні; внесення пропозицій до відповідних державних органів про оголошення природних та інших об'єктів, що мають екологічну, історичну, культурну або наукову цінність, пам'ятками історії або культури, які охороняються законом, прийняття рішень про оголошення у місцях масового розмноження та вирощування потомства дикими тваринами «сезону тиші» з обмеженням господарської діяльності та добуванням об'єктів тваринного світу. Окрім цього, до таких повноважень відносять: затвердження програм соціально-економічного розвитку району й області, які мають враховувати й екологічні інтереси відповідних територій, цільових програм охорони довкілля та інших питань, заслуховування звітів про їх виконання; розподіл переданих із державного бюджету коштів у вигляді дотацій, субвенцій відповідно між районними бюджетами міст обласного значення, сіл, селищ, міст районного значення, які можуть бути використані і в інтересах охорони довкілля, екологічної безпеки, відтворення природних ресурсів.

До того ж, виключно на пленарних засіданнях обласних рад вирішуються такі питання: прийняття у межах, що визначаються законами, рішень з питань боротьби зі стихійним лихом, епідеміями, епізоотіями, які передбачають за їх порушення адміністративну відповідальність; прийняття рішень про віднесення лісів до категорії захисності, а також про поділ лісів за розрядами такс у випадках і порядку, передбачених законом; прийняття рішень щодо здійснення місцевих зовнішніх запозичень і надання місцевих гарантій відповідно до вимог, встановлених Бюджетним кодексом України.

Аналіз законодавчих норм щодо закріплення за органами місцевого самоврядування повноважень у сфері охорони навколишнього природного середовища доводить, що муніципальні органи з метою реалізації покладених на них повноважень у зазначеній сфері здійснюють адміністративно-процедурну діяльність нормотворчого, організаційно-дозвільного, виконавчо-розпорядчого, юридичного, а також координаційно-контрольного характеру.

Незважаючи на те, який вид адміністративної процедури будуть здійснювати органи місцевого самоврядування або їх посадові особи, діяльність суб'єктів адміністративних процедур у сфері охорони довкілля має ґрунтуватися на принципах охорони навколишнього природного середовища, передбачених ст. 3 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища»: пріоритетність вимог екологічної безпеки; гарантування екологічно безпечного середовища для життя та здоров'я людей; запобіжний характер заходів щодо охорони навколишнього природного середовища; екологізація матеріального виробництва; збереження просторової та видової різноманітності й цілісності природних об'єктів і комплексів; науково обґрунтоване узгодження екологічних, економічних і соціальних інтересів суспільства; обов'язковість оцінки впливу на довкілля; гласність і демократизм при прийнятті рішень, реалізація яких впливає на стан навко-

лишнього середовища, формування у населення екологічного світогляду; науково обґрунтоване нормування впливу господарської та іншої діяльності на навколишнє середовище; безоплатність загального та платність спеціального використання природних ресурсів для господарської діяльності; компенсація шкоди, заподіяної порушенням законодавства про охорону навколишнього природного середовища; поєднання заходів стимулювання і відповідальності у справі охорони навколишнього природного середовища; вирішення проблем охорони навколишнього природного середовища на основі широкого міждержавного співробітництва; встановлення екологічного податку, рентної плати за спеціальне використання води, рентної плати за спеціальне використання лісових ресурсів, рентної плати за користування надрами відповідно до Податкового кодексу України; врахування результатів стратегічної екологічної оцінки [5].

Сучасна система державного регулювання у сфері охорони навколишнього природного середовища характеризується тим, що за весь період незалежності України в ній не було створено заохочувальних інструментів стосовно раціонального використання природних ресурсів. Це призводить до того, що, незважаючи на скорочення виробництва, процес забруднення довкілля України поширюється, і це стосується не тільки природних ресурсів, а й усього життєвого простору людини. Означене свідчить про те, що необхідно налагодити взаємозв'язок між потребами суспільства та захистом довкілля, формувати екологічну свідомість і культуру громадян, переглянути систему фінансування охорони навколишнього природного середовища та заходів, пов'язаних із відтворенням і підтриманням якісного стану природних ресурсів України. Курс країни на євроінтеграцію ставить нові вимоги стосовно підходів до формування та здійснення державного регулювання охорони навколишнього природного середовища [7, с. 1].

Досвід, якого набули економічно розвинуті країни, свідчить про те, що здійснювати ефективну екологічну політику в державі важко навіть за умов ефективної економіки. Тому складнішою виглядає проблема державного управління екологічною безпекою в Україні, державі, що переживає глибоку кризу і вимушена вирішувати одночасно безліч проблем. Проте, підкреслюючи першочергове значення екологічного оздоровлення держави, Верховна Рада України визначила, що подальше руйнування і забруднення довкілля загрожує незворотними наслідками для здоров'я населення України та генофонду нації. Саме тому в найкращі терміни потрібна розробка та реалізація широкого комплексу заходів щодо оздоровлення довкілля та створення безпечних умов життя суспільства. Виходячи з того, що кожен крок індустріальної діяльності суспільства створює екологічні проблеми, то безпека здоров'я людини, насамперед, створюється екологізацією виробництва, тобто впровадженням природоохоронних і природовідновлювальних заходів на національному рівні. За оцінками спеціалістів, для дотримання норм екологічної безпеки необхідно щорічно витратити, як мінімум, 3–7% валового національного продукту. В Україні цей показник становить лише близько 0,5% [8, с. 457, 463–464].

Сьогодні продовжується процес активізації містоутворення (урбанізації), внаслідок чого відбувається пригнічування природного середовища як кількісно, так і якісно – викидами та скидами значної кількості шкідливих відходів, які забруднюють воду, повітря, землю, надра тощо. Жителі багатьох регіонів потерпають через нестачу води, велика кількість населення, особливо міського, споживає воду, яка не відповідає санітарним вимогам. У багатьох містах України виникають значні проблеми в екологічній сфері, пов'язані із забрудненням повітряного басейну автотранспортними засобами, кількість яких постійно збільшується, а також великою кількістю промислових підприємств.

Актуальною проблемою в Україні залишається питання утилізації твердих промислових і побутових відходів, яких продовж року утворюється близько мільярда тон, із яких лише 4% йде на переробку. Тому вкрай важливим сьогодні залишається питання щодо будівництва і функціонування сучасних високо технологічно оснащених сміттєпереробних заводів з метою припинення забруднення твердими відходами земель нашої держави, та більше – вироблення альтернативного джерела електроенергії без завдання шкоди навколишньому середовищу.

У вирішенні проблем з охорони навколишнього природного середовища важливу роль відіграють такі методи, як функціональне зонування територій (особливо міських), збереження та раціональне використання природних компонентів.

Здійснюючи адміністративно-процедурну діяльність у сфері охорони навколишнього природного середовища, органи місцевого самоврядування можуть використовувати соціально-економічні заходи щодо захисту довкілля: політику цін, кредити, штрафи, створення програм, адміністративні санкції тощо. Оскільки проблема захисту довкілля є комплексною, то вона потребує координації зусиль всіх суб'єктів територіальної громади, активної їх участі у цій важливій справі.

Крім того, на органи місцевого самоврядування законодавство України покладає здійснення у галузі охорони навколишнього природного середовища адміністративних процедур контролюючого характеру. Так, місцеві ради відповідно до своїх повноважень можуть створювати спеціальні підрозділи, які контролюють виконання природоохоронного законодавства підприємствами, установами, організаціями та громадянами в межах відповідної території. Такі структурні підрозділи вже створені й ефективно працюють у багатьох населених пунктах України. Наприклад, Адміністративно-технічне управління (м. Львів), основним завданням якого є нагляд за дотриманням підприємствами, установами, організаціями та громадянами вимог про рекламу, благоустрій та екологічним станом; відділ з контролю за благоустроєм міста Департаменту контролю Харківської міської ради. Запорізькою міською радою створено Інспекцію з благоустрою, основними завданнями діяльності якої є: реалізації повноважень виконавчих органів міської ради в частині здійснення постійного контролю за дотриманням законодавства України про благоустрій населених пунктів, Правил благоустрою, забезпечення чистоти, порядку та додержання тиші у м. Запоріжжі, санітарно-природоохоронного й екологічного стану підприємствами, установами, організаціями всіх форм власності та громадянами шляхом проведення перевірок території міста; сприяння розвитку

та поліпшення стану благоустрою міста; профілактика запобігання правопорушень у сфері благоустрою міста; виявлення фактів порушення законодавства у сфері благоустрою міста, санітарного, природоохоронного та екологічного стану; складання протоколів для притягнення винних до відповідальності.

Окрім контролюючих органів, що створюються органами місцевого самоврядування, з метою забезпечення екологічної безпеки значного поширення має набути громадський контроль за станом довкілля та дотриманням підприємствами, установами, організаціями та громадянами на відповідній території норм законодавства про охорону навколишнього природного середовища.

Дедалі частіше на практиці зустрічаються, т. зв. екологічні конфлікти, які, зазвичай, виникають за умови втручання людини у довкілля, що провокує зміни у природних і соціальних системах. Саме поняття «екологічний конфлікт» є новим у науковій літературі. Корені таких конфліктів часто криються у непорозумінні між їх учасниками, недостатній поінформованості сторін, отриманні неповної чи неточної інформації, відмінності інтересів між сторонами тощо. За кордоном більшість екологічних конфліктів вирішуються у судах. На жаль, в Україні право на звернення до суду, яке є важливим правовим інструментом, використовується зрідка, що пояснюється неготовністю судової системи до захисту екологічних прав громадян, складністю доведення причинного зв'язку між фактом забруднення навколишнього природного середовища й ушкодженням здоров'я людей тощо [8, с. 498–501], а також низьким рівнем довіри населення до судової системи та завантаженістю судів великою кількістю справ.

Ще однією з причин, яка суттєво впливає на ефективність здійснення органами місцевого самоврядування адміністративних процедур у галузі охорони довкілля є недосконале законодавство щодо регулювання механізмів управління та контролю на місцевому рівні, у зв'язку з чим виникають протиріччя між органами місцевого самоврядування, з одного боку, та місцевими державними адміністраціями та регіональними представництвами центрального органу виконавчої влади у сфері охорони навколишнього природного середовища. Отже, ефективність та результативність здійснення діяльності муніципальних органів у галузі охорони навколишнього природного середовища з метою забезпечення сталого природокористування та збереження довкілля залежить від чіткого розмежування функцій і повноважень органів місцевого самоврядування та законодавчого регламентування відповідальності місцевих органів влади за прийняті ними рішення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.
2. Хільчевський В.К., Забокрицька М.Р., Кравчинський Р.Л. Екологічна стандартизація та запобігання впливу відходів на довкілля. Київ : ВПЦ «Київський університет». 2016. 192 с.
3. Хилько М.І. Екологічна політика. Київ : Абрис, 1999.
4. Нешик С.С. Вплив органів місцевого самоврядування на покращення екологічної ситуації в регіоні. URL: <http://academy.gov.ua/ej/ej2/txts/region/05nsesr.pdf>.
5. Про охорону навколишнього природного середовища: закон України від 21 червня 1991 р. № 1264-XII. База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12>.
6. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21 травня 1997 р. № 280/97-ВР. База даних «Законодавство України». Верховна Рада України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80>.
7. Боковикова Ю.В., Панова О.В. Зарубіжний досвід державного регулювання у сфері охорони навколишнього природного середовища. *Актуальні проблеми державного управління*. 2018. № 1 (53). URL: <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/apdu/2018-1/doc/6/01.pdf>.
8. Місцеве самоврядування. Кн. 2. Організація роботи міського голови / за заг. ред. А.О. Черемиса. Львів : Ліга-Прес, 2004. 1104 с.